

СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ МОЛОДІ ДО ПОДРУЖНЬОГО ЖИТТЯ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА У ВІТЧИЗНЯНІЙ І ЗАРУБІЖНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Дьоміна Г. А.

кандидат психологічних наук, доцент

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, м. Київ

Постановка проблеми Становлення і розвиток різнобічно розвиненої особистості є важливою метою Української держави. Процеси, що виникли останніми роками під впливом фінансових та матеріальних негараздів, призвели до зміни ідеалів сім'ї. Особистісна незрілість молоді при вступі до шлюбу зумовила зростання кількості розлучень, нестабільність подружніх стосунків, зміни сімейних цінностей та стандартів статевої поведінки. Така ситуація визначає актуальність вивчення проблеми становлення особистісної зрілості старшокласників до подружнього життя.

Наше завдання полягає в розкритті психологічного змісту поняття “особистісна зрілість старшокласників до подружнього життя” та уточненні в цьому контексті структури особистісної зрілості.

На сучасному етапі розвитку психологічної науки існують різні теоретичні напрямки і підходи, згідно з якими вивчають особистість, особистісну зрілість та її структуру. Тому немає єдиного визначення цих понять. Так, американський психолог Г.В. Олпорт у своїй книзі “Особистість”, виданій у 1937 році, дає понад 50 визначень особистості, запозичених із ряду наук – філософії, соціології, теології, юриспруденції та психології. Ось деякі з них. Під особистістю К.К. Платонов [13] розуміє людину як носія свідомості. Г.Ю. Айзенк [13] вважає, що особистість – це більш або менш стабільна, стійка організація характеру, темпераменту, інтелекту та тіла, яка визначає її індивідуальну адаптацію до середовища.

Значний внесок у розроблення проблеми особистості зробили відомі психологи: К.О. Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьєв, Л.І. Анциферова, Р. Бернс, І.Д. Бех, Л.І. Божович, М.Й. Боришевський, Л.Ф. Бурлачук, Л.С. Виготський, Ю.З. Гільбух, А.С. Денисюк, Д.Б. Ельконін, О.В. Запорожець, О.В. Киричук, О.Г. Ковальов, Г.С. Костюк, О.М. Леонт'єв, С.Д. Максименко, Г.І. Меднікова, О.Б. Мельничук, К.М. Муздибаєв, Д.Ф. Ніколенко, Г. Олпорт, О.І. Пенькова, К.К. Платонов, Л.В. Потапчук, Ю.О. Приходько, А.О. Реан, К. Роджерс, В.В. Рибалка, С.Л. Рубінштейн, В.Ф. Сафін, В.А. Семиченко, В.О. Татенко, О.В. Темрук, Т.М. Титаренко, Д.І. Фельдштейн, П.Р. Чамата, О.С. Штепа та ін.

У психології поняття „особистість” вживається у двох основних значеннях. Особистість – це:

- 1) будь-яка людина, що має свідомість;
- 2) конкретна людина як суб’єкт перетворення світу на основі його пізнання, переживання і ставлення до нього.

На думку С.Л. Рубінштейна [12], особистістю є лише та людини, яка має свою позицію в житті і свідомо виділяє себе з навколишнього світу, їй притаманна самостійність думки, зібраність. Г.С. Костюк [12] підкреслює, що особистість посідає певне місце у системі відносин і є активним учасником суспільного життя в тій чи іншій його галузі. Тому правильно зрозуміти суть особистості можна, лише розглядаючи її у зв’язках і відносинах з іншими людьми. За Л.С. Виготським [4], особистість – поняття соціальне. Особистістю людина не народжується, а стає внаслідок культурного і соціального розвитку. Усі наведені вище визначення доводять, що в психології існують різні підходи до розуміння особистості [9].

Виклад основного матеріалу. На підставі положень про багатовимірну функціональну організацію вивчення особистості (Б.Г. Ананьєв, М.Й. Боришевський, Г.З. Гільбух, А.О. Реан, І.В. Дубровіна, О.В. Киричук, С.Д. Максименко, К.М. Муздибаєв, В.І. Слободчиков, Д.І. Фельдштейн та ін.), вчені дійшли висновку про те, що в основі структурних компонентів особистості є її особистісна зрілість.

Особистісну зрілість науковці розглядають як один із структурних компонентів зрілої людини (Ю.З. Гільбух, Г.В. Олпорт та ін.). Г.В. Олпорт [13] стверджує, що дозрівання людини – це безперервний процес, який триває протягом усього життя людини, крім того, він звертає увагу на якісну відмінність між незрілою та зрілою особистістю. Наприклад, поведінка незрілих суб’єктів переважно спрямовується неусвідомленими мотивами, що впливають із переживань дитинства, а поведінка зрілих індивідів є функціонально автономною і мотивованою усвідомленими процесами. За Г.В. Олпортом [13, 288-290], психологічно зріла людина характеризується шістьма рисами. Розглянемо їх докладніше.

1. Зріла людина має широкі межі “Я”. Вона може подивитися на себе “з боку”, бере активну участь у трудових, сімейних і соціальних відносинах, має хобі, цікавиться політичними і релігійними питаннями і всім тим, що вона вважає значущим. Такі види діяльності потребують участі її справжнього Его та істинної захопленості. Любов до себе – це обов’язковий фактор у житті кожного індивіда, але він не обов’язково має бути визначальним у його житті.

2. Зріла людина здатна до теплих, щирих соціальних взаємин. Існують два різновиди теплих міжособистісних взаємин, що підпадають під цю

категорію: дружня інтимність і співчуття. Дружньо-інтимний аспект теплих стосунків полягає в здатності людини виявляти глибоку приязнь до сім'ї та близьких друзів, не заплямовану власницькими почуттями або ревнощами. Співчуття - це здатність людини бути терпимою до відмінностей (у цінностях або установках) між собою та іншими, що дає їй змогу демонструвати свою повагу до інших і визнавати їхні позиції, а також виявляти спільність з усіма людьми.

3. Зрілій людині властива емоційна стабільність. Дорослі люди мають позитивне уявлення про самих себе, а отже, можуть терпляче ставитись як до явищ, які розчаровують або дратують, так і до особистих недоліків, без внутрішнього озлоблення. Вона вміє також справитися з особистими емоційними станами (наприклад, пригніченістю, почуттям гніву або провини) таким чином, щоб це не заважало оточуючим. Наприклад, при поганому настрої дорослі не зганяють гнів на першому зустрічному. І більше того, виражаючи свою думку та почуття, вони зважають на те, як це вплине на інших.

4. Зріла людина виявляє реалістичне сприймання, досвід і домагання. Вона бачить речі такими, якими вони є, а не такими, якими вона хотіла б їх бачити. Реальність сприймає не перекрученою, не змінює факти, щоб догодити своїм фантазіям та потребам. Вона може відсувати тимчасово на задній план свої особисті бажання, поки не буде завершено важливу справу.

5. Зріла людина показує здатність до самопізнання і має почуття гумору. Їй притаманне чітке уявлення про свої сильні і слабкі сторони. Важливою складовою самопізнання є гумор, який запобігає самовихваленню. Гумор дає змогу бачити та приймати навіть абсурдні аспекти особистих і чужих життєвих ситуацій.

6. Зріла людина має цільну життєву філософію. Вона здатна бачити цілісну картину завдяки чіткому, систематичному і послідовному виділенню значущого в особистому житті. Г. Олпорт вважав, що не потрібно бути Аристотелем і намагатися сформулювати інтелектуальну теорію сенсу життя. Людина потребує систему цінностей, яка має головну мету або тему. Це й робить її життя значущим. У різних людей можуть формуватися різні цінності, навколо яких, цілеспрямовано будуватиметься їхнє життя, причому найкращої мети не існує. Отже, зріла особистість має постійний набір певних цінностей, що слугують об'єднуючою основою її життя. Об'єднуюча філософія життя дає певні різновиди ціннісній орієнтації, яка домінує, надаючи значущості та смислу майже всьому, що робить людина.

Зрілість людини як індивіда, як особистості, як суб'єкта діяльності, праці, пізнання, спілкування, як вважає Б. Ананьєв [2], не збігаються в часі, тобто особистісна зрілість не є віковою характеристикою. Психологічний вік та

зрілість є параметрами особистого історичного часу, в якому й ведеться часопис життєвого шляху особистості. На це вказує і Ю.З. Гільбух [5], який вважає, що зрілість не є функцією одного лише віку. Деякі молоді люди відрізняються достатньою зрілістю, а деякі люди похилого віку в своїх установах, поглядах і діях, у ставленні до важливих аспектів життя залишаються дітьми. К.О. Абульханова і Т.М. Березіна [1] також вказують, що зрілість – досягнення певного, відповідного до типу особистості способу життя. На погляд О.Г. Асмолова [2], питання про психологічну зрілість особистості не можна вирішувати окремо від умов конкретно-історичної фази розвитку суспільства та культури, в яких відбувається становлення особистості.

Поряд із працями, в яких розглядаються конкретно-історичні характеристики зрілості, з'являються дослідження, присвячені питанню про психологічні критерії зрілості особистості. Так П.Я. Гальперін [2] відмічає, що особистістю можна вважати лише суспільно відповідальний суб'єкт, як критерій зрілості він визначає відповідальність особистості за свої вчинки. Б.С. Братусь [2] намагається підійти до критерію визначення зрілості особистості через вивчення тактики цілепокладання. Він вбачає критерії зрілості в мистецтві розрізняти ідеальні та реальні цілі, до яких прагне людина. На основі встановлення критеріїв особистісної зрілості (відповідальності та цілепокладання) О.Г. Асмолов [2] визначає ще один компонент – здійснення вільного та самостійного особистісного вибору (чим зрілою стає особистість, тим частіше вона зустрічається з проблемою вибору).

Деякі дослідники (К.О. Абульханова, Т.М. Березіна, Є.І. Головаха, М.Р. Гінзбург, І.О. Пенькова, А.О. Реан, М.В. Савчин, Є. Слободський, О.С. Штепа та ін.) звертають увагу на певні характерні ознаки зрілої особистості. Це розвинене почуття відповідальності; потреба у піклуванні про інших людей; здатність до активної участі в житті суспільства; ефективне використання своїх знань та здібностей; конструктивне розв'язання різних проблем на шляху до повної самореалізації. Тоді як, на думку К.О.Абульханової і Т.М.Березіної [1], зрілість особистості “полягає в тому, що вона охоплює своєю відповідальністю все сьогодення і майбутнє своєї поведінки, незалежно від страху покарання і відповідних соціальних інститутів. Вона надходить певним чином, щоб досягти визначених нею цілей, усвідомлюючи їх наслідки”. Зріла особистість здатна координувати своє життя зі своїми потребами, має здатність до продуктивного застосування своїх можливостей і особливостей відповідно до життєвих завдань, володіє здатністю до саморегуляції, спроможна визначати і направляти хід подій у своєму житті, задавати стиль спілкування, впливати на оточуючих людей.

Бордовська Н.В. та Реан А.О. компонентами особистісної зрілості виділяють не лише відповідальність та саморозвиток, а й позитивне мислення та

позитивне ставлення до світу як інтегративний компонент, що охоплює всі компоненти даного феномену [3].

Своєрідний погляд на особистісну зрілість пропонує О.С. Штепа. Вона визначає особистісну зрілість як ефект самотійно пережитої людиною в зрілому віці ненормативної кризи ідентичності, а саме, як слідство зазначеної ненормативної кризи. Найбільш яскравим показником сформованої особистісної зрілості, на думку вченої, є самодетермінація, яка проявляється у взаємоактивації свободи та відповідальності. О.С. Штепою виділено десять експлікованих рис зрілої особистості: синергічність, автономність, контактність, самоприйняття, креативність, толерантність, відповідальність, глибинність переживань, децентрація, життєва філософія [14].

У свою чергу, С.Д. Максименко виділяє кілька основних ліній розвитку, що сприяють появі гармонійної особистості (народження особистості, лінія розвитку інтеграції особистості, лінія розвитку саморегуляції й сенсу життя тощо), яка цілком відповідає основним характеристикам особистісної зрілості [8].

На основі аналізу визначень особистісної зрілості в психологічній науці Н.М. Дідик виявила, що феномен особистісної зрілості характеризується такими рисами: самоприйняття; суб'єктність, здатність до вчинку; відповідальність, інтернальний локус контролю; саморегуляція; соціабельність; трансценденція; креативність; самотійність; самоактуалізація; філософське почуття гумору; інтелектуальність; автентичність; нонконформізм; моральність; психічне здоров'я [6].

Меднікова Г.І. підкреслює, що зрілість, головним чином, розглядається в психологічній науці як етап психічного розвитку і якість особистості. Особистісна зрілість є результатом і ресурсом особистісного розвитку, обумовленим активністю особистості, її здатністю до самодетермінації, саморегуляції, потребою в самоактуалізації й саморозвитку, прагненням до смислу як окремих своїх дій, учинків, так і до життєвого смислу в цілому. Рівень особистісної зрілості визначається тим, наскільки особистість виступає суб'єктом своїх власних трансформацій, свого саморозвитку [10].

Отже, особистісна зрілість включає такі важливі якості особистості, як: відповідальність (З.Н. Борисова, П.Я. Гальперін, К.А. Клімова, С.Д. Максименко, К.М. Муздибаєв, Ж. Піаже, А.О. Реан, Дж. Роттер, М.В. Савчин та ін.); самотійність (Є.І. Головаха, І.С. Кон, В.І. Слободчиков, О.С. Штепа та ін.); самоствердження (К.О. Абульханова-Славська, А.І. Анциферова, Б.Ф. Ломов, О.М. Леонтьєв, А.В. Петровський, Н.І. Рейнвальд, С.Л. Рубінштейн та ін.); адекватне цілепокладання (Б.С. Братусь, І.В. Дубровіна, Г.М. Прихожан, Н.Н. Толстих та ін.) тощо.

Тому, які б критерії та якості особистісної зрілості не розглядалися, в усіх простежується думка, що особистість діє, ставить нові завдання, прагне до нових цілей та досягає їх, реконструюючи проблеми, ситуації і розв'язуючи їх відповідно до своїх намірів і мотивів. З цього випливає, що зріла особистість є суб'єктом суперечливого процесу її розвитку.

Відтак, особистісна зрілість – це складне структурне утворення, яке включає певні характеристики: відповідальність у різних сферах діяльності; емоційну зрілість; адекватне самоствердження; самореалізацію, самостійність вибору та цілепокладання. Воно відрізняє особистісно зрілу людину від особистісно незрілої.

У ряді досліджень останніх років розглядаються окремі аспекти особистісної зрілості молоді, а саме: мотивація, цілепокладання, відповідальність, самостійність, самоприйняття, автономність, саморозвиток, позитивне мислення тощо. Проте майже немає праць, які б досліджували становлення особистісної зрілості молоді до подружнього життя, а тим паче, як цілісне інтегративне утворення в юнацькому віці. Саме вступ до шлюбу вимагає від майбутніх чоловіка та дружини певної особистісної зрілості: вміти самостійно вибрати шлюбного партнера; вміти брати на себе відповідальність за свої дії, вчинки та наслідки; бути відповідальним за інших людей (родичів); турбуватися про іншу людину; вміти ставити цілі та досягати їх; вміти регулювати свої емоції та поведінку; адекватно ставитися до різних сімейних проблем; реалізувати себе як чоловіка (дружину).

Сучасну молодь не можна вважати особистісно зрілими до подружнього життя, якщо в них немає чіткого уявлення про те, з якою метою вони вступають до шлюбу, чого очікують від сім'ї, які сімейні стосунки хотіли б побудувати, які обов'язки на них покладає шлюбне життя тощо.

Під особистісною зрілістю молоді до подружнього життя ми розуміємо цілісне інтегративно-складне утворення, яке включає стійку позитивну мотивацію до шлюбу; актуалізацію знань, вмінь та навичок, особистісні якості сім'янина; здатність до емпатійного розуміння партнера та самоконтролю; конструктивну та самостверджуючу поведінку в шлюбі.

Базуючись на системно-інтегративному підході, ми визначаємо поняття “особистісна зрілість щодо подружнього життя” як інтегральне (динамічне) утворення, високий рівень і гармонійний розвиток складників якого забезпечують готовність до конструктивного створення сімейних взаємин. А тому особистісна зрілість щодо подружнього життя є не лише одним зі структурних компонентів зрілої людини, а ще й необхідною умовою, що передує розвитку готовності молоді щодо шлюбно-сімейного життя. Таким чином, розвиток особистісної зрілості щодо подружнього життя сприятиме зміцненню

зрілості людини та покращенню процесу подальшої підготовки молоді до шлюбно-сімейних відносин [7]

Враховуючи складність досліджуваного феномену ми спробували проаналізувати зміст особистісної зрілості щодо подружнього життя з точки зору трикомпонентної структури (когнітивної, емоційно-мотиваційно-ціннісної, регулятивно-поведінкової) та визначити особливості змісту кожного з трьох компонентів.

Становлення особистісної зрілості молоді щодо подружнього життя передбачає, насамперед, розвиток когнітивного компонента, а саме: характерної системи знань, уявлень про себе як про людину певної статі, яка має та розуміє якості, що є необхідними для побудови, розвитку міжособистісних стосунків і безпосередньо при створенні сім'ї. Суть особистості проектує у своїй структурі нерозривний взаємозв'язок між конкретними діями та її знаннями. Так, щоб оволодіти певними вміннями, необхідно засвоїти знання про індивідуальні якості особистості, про те, яким чином діяти в певних умовах та розвинути відповідні навички як елемент складних умінь. Це загальне положення певною мірою стосується процесу становлення мотивів, ціннісних орієнтацій, особистісних рис сім'янина (емоційно-вольових та комунікативних), а також розвитку провідного способу поведінки в сімейному житті (співробітництва). Отже, когнітивний компонент передбачає існування у певної системи знань, уявлень та переконань, необхідних для подружнього життя, позитивне ставлення до оволодіння цими знаннями (когнітивна сфера).

До емоційно-мотиваційно-ціннісного компонента особистісної зрілості щодо подружнього життя входять такі елементи: мотиви одруження, ціннісні орієнтації, емоції, почуття. Емоційний світ є важливою сферою життєдіяльності людини. В основі подружнього життя лежить комплекс альтруїстичних почуттів: співпереживання, співчуття, чуйність, щирість, доброта, взаєморозуміння, жалість, витримка, підтримка, готовність допомогти іншій людині.

Важливим для особистісного самовизначення у сфері родинного життя є мотиваційно-ціннісні орієнтації особистості на шлюб та сім'ю. Саме вони визначають вибір майбутнього партнера, задоволеність і стабільність у сім'ї, впливають на характер міжособистісних стосунків, рольові очікування, домагання тощо. Чим багатша мотиваційна структура сімейної пари, її духовний світ, тим більше у неї можливостей знайти спільні точки зіткнення, знайти в іншому самого себе. Мотиви в більшості випадків впливають на міцність подружжя, на подальше життя в сім'ї, хоч вони далеко не завжди зберігають своє значення упродовж тривалого часу.

На нашу думку, найголовнішими елементами даного компонента є цільові уявлення про шлюб, що визначають функціонально-рольові очікування

чоловіка та дружини; мотиви та ціннісні орієнтації особистості щодо подружнього життя, що спрямовують потребу в самореалізації саме в подружньому житті; емпатійність у формі співчуття і співпереживання, взаєморозуміння, взаємодопомога, підтримка та емоційна стійкість, що розкривають емоційний світ міжособистісних стосунків.

Регулятивно-поведінковий компонент у структурі особистості має важливе місце – він є невід’ємною частиною при підготовці до подружнього життя та становленні їх особистісної зрілості в даному напрямку. У структурі особистості існує нерозривний взаємозв’язок між конкретними знаннями, цілями, цінностями особистісних якостей та вміннями й навичками, що виражаються в поведінці.

У нашому дослідженні третій компонент особистісної зрілості щодо подружнього життя має свій елементний склад, куди входять розвиток вольової саморегуляції, відповідальності, самостійності, безконфліктності та навичок конструктивного спілкування. Найскладнішим у цьому компоненті є прагнення та здатність володіти собою, своїми діями, переживаннями та почуттями. Люди різняться між собою за ступенем володіння своїми емоціями та вмінням залишатися в рамках норми, відтак вони повинні мати розвинуту систему механізмів самоконтролю, саморегуляції та самокорекції. Таким чином, для щасливого подружнього життя кожен шлюбний партнер мусить вміти управляти власними емоційними станами, вчинками, діями та оцінювати життєві ситуації з позиції іншого, бути відповідальним, самостійним, наполегливим, вміти спілкуватися та вирішувати конфлікти. В іншому випадку будуть утруднені взаємодія, кооперація, взаєморозуміння.

У контексті сказаного нашу увагу привернули наукові розвідки Л.В. Петько, де піднімаються питання проблем виховання, кохання, сімейно-шлюбних відносин, стосунків між жінкою і чоловіком, честі і брехні, міжлюдського розуміння шляхом діалогу, готовності молодих людей до сімейних відносин [11].

Успішність шлюбу, його стабільність, задоволеність сімейним життям залежать від особистісної зрілості хлопця і дівчини, а згодом чоловіка та дружини щодо подружнього життя, а саме: від сформованості когнітивної сфери щодо шлюбу, мотивації вибору шлюбного партнера та ціннісних орієнтацій сімейної пари, від рівня емпатійності та емоційної стійкості, вольової саморегуляції, відповідальності, самостійності, безконфліктності, а вже потім – від психологічної сумісності партнерів, психологічного клімату, особливостей спілкування в сім’ї тощо.

Висновки. Таким чином, ознаками сформованості особистісної зрілості щодо подружнього життя є: відповідна система знань, уявлень, переконань про

шлюб та сім'ю, про необхідні умови щасливого подружнього життя, про найнеобхідніші риси сім'янина, їхні характеристики, знання своїх особливостей; система мотиваційно-ціннісних орієнтацій щодо вибору шлюбного партнера, створення сім'ї, цінності шлюбно-сімейного життя як такого (прагнення до подружнього життя, до самопізнання, самоствердження, самовираження, самореалізація, самовизначення); певний рівень розвитку емпатійності, емоційної стійкості, вольової саморегуляції, відповідальності, самостійності та безконфліктності. Розвиненість виділених ознак зумовить появу підґрунтя щодо створення потреби у побудові сім'ї, бути щасливим подружжям і батьками; прагнень щодо саморозвитку особистісних рис та самокорекції власних дій, вчинків, почуттів, а це, у свою чергу, призведе до самореалізації та самоствердження учнів як майбутніх сім'янинів. У результаті змодельуємо потенційно послідовного особистісно зрілого сім'янина.

Розглянуті нами компоненти є взаємопов'язаними та взаємозумовленими. Формування особистісної зрілості молоді до сімейного життя – складний процес, якому притаманна цілісність, динамізм, стійкість.

Отже, становлення особистісної зрілості до подружнього життя передбачає, крім розвитку особистості в онтогенезі, що формується самою природою, оточуючим світом та способом життя батьківської сім'ї, ще й певних знань, умінь та якостей, потрібних для сімейного життя, позитивне ставлення до оволодіння ними.

Література:

1. Абульханова К.А., Березина Т.Н. Время личности и время жизни / К.А. Абульханова, Т.Н. Березина. – СПб: Алетейя, 2001. – 304 с.
2. Асмолов А.Г. Личность как предмет психологического исследования / А.Г. Асмолов.– М.: Изд-во МГУ, 1984. – 105 с.
3. Бордовская Н.В., Реан А.А. Педагогика / Н.В. Бордовская, А.А. Реан. – СПб: Питер, 2000. – 304 с.
4. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.
5. Гільбух Ю.З. Розумово обдарована дитина. Психологія, діагностика, педагогіка / Ю.З. Гільбух. – К.: Фірма "Віпол", 1993.-75 с.
6. Дідик Н.М. Професійно значущі характеристики особистісної зрілості майбутніх психологів / Н.М. Дідик. // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 7. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – С. 190-206.

7. Дьоміна Г.А. Розвиток особистісної зрілості старшокласників щодо подружнього життя: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психолог. наук: спец. 19.00.07. "Педагогічна та вікова психологія" / Дьоміна Г.А. – К., 2008. – 23 с.
8. Максименко С.Д. Генезис существования личности / С.Д. Максименко – К.: Издательство ООО «КММ», 2006. – 240 с.
9. Мельничук О.Б. Емпатія в структурі професійного інтелекту майбутніх фахівців соціальної сфери / О.Б. Мельничук // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України/ За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 31. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. – С. 214-226.
10. Меднікова Г.І. Особистісна зрілість: сутність та критерії // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Психологія. – 2012. – Т. 2. – №. 43. – С. 179-186.
11. Петько Л.В. Вивчення гендерних ролей та взаємовідносин у сім'ї зі студентами ВНЗ на практичних заняттях з іноземної мови / Л.В. Петько // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 11. Соціальна робота. Соціальна педагогіка: зб. наук. пр. [за ред. А.Й. Капської]. – Вип. 14 (частина II). – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова. – 2012. – С. 112–123.
12. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / Отв. ред. Е.В. Шорохова. 2-е изд. – М.: Педагогика, 1976. – 416 с.
13. Хьелл Л., Зиглер Д. Теория личности / Хьелл Л., Зиглер Д. – СПб.: Питер, 1998. – 608 с.
14. Штепа О.С. Дефініція особистісної зрілості // Наукові студії із соціальної та політичної психології: Збірник статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології. – К.: Міленіум, 2007. – Вип. 16 (19). – С. 149-157.